УДК 930 (477)

Романцов В.М., Маріупольський гуманітарний інститут Донецького національного університету

Відносини Війська Запорозького з Московським царством у 1654-1656 рр. і процеси державотворення у козацькій Україні: до історіографії проблеми

У статті аналізуються складні і суперечливі відносини, які склалися між Військом Запорозьким та Московським царством у перші роки після укладення Переяславсько-Московського договору, показано вплив цих відносин на процеси державотворення в козацькій Україні. На основі історіографічного дослідження з'ясовано суть суперечностей, які виявилися в українсько-російських відносинах того часу.

In the article under consideration the author analyses complex and contradictory relations between Zaporozhiya Army and Moscow Kingdom during the first years after the Pereyaslav Treaty was concluded. The author dwells upon the problem of influence of these relations upon the process of state formation in Cossack Ukraine. On the basis of historiografical research the author determined the essence of the contradictory relations between Russia and Ukraine of that time.

Романцов Володимир Миколайович (1955 р.н.). У 1977 р. закінчив історичний факультет Донецького державного університету. У 1990 р. захистив кандидатську дисертацію. Завідуючий кафедрою історичних дисциплін Маріупольського гуманітарного інституту Донецького національного університету. Досліджує проблеми української історіографії виникнення та становлення Гетьманщини. Має близько 50 наукових публікацій.

Після укладення Переяславсько-Московського договору почався новий період історії Української козацької держави, який М.Костомаров назвав "російським періодом Гетьманщини" [1]. Перш за все, треба відзначити, що розрив державного зв'язку Війська Запорозького з Річчю Посполитою означав визволення України від польського панування. Встановлення фактичних договірних відносин козацької держави з Московським царством на основі визнання зверхності царя вводило її в нове політико-правове поле розвитку, у нову систему міжнародних відносин. Розпочався новий етап Національно-визвольної війни, пов'язаний з намірами домогтися повного визволення від польської влади і включення до складу Гетьманщини всіх етнічних українських земель.

Історики, характеризуючи становище козацької держави в 1654-1655 рр., звернули увагу на складні умови її військово-політичного розвитку. Великий вплив на нього мав укладений союз з Московською державою. За словами О.Єфименко, цей "новий союз одразу дав українській справі величезну перевагу над Польщею" [2]. Вчені відзначили, що навесні 1654 р., як того і домагався Богдан Хмельницький, Московська держава розпочала війну проти Речі Посполитої. Царські війська були направлені під Смоленськ, у Литву та в Україну. Фактично це були спільні дії царських та українських козацьких військ. Д.Бантиш-Каменський відзначив, що за цих умов Б.Хмельницький відправив Ніжинський та Чернігівський полки на чолі з ніжинським полковником І.Золотаренком до Гомеля, щоб вони перекрили полякам шлях на виручку оточеному гарнізону Смоленська, а до цього міста послав охочих козаків під командуванням наказного полковника В.Золотаренка [3]. М.Костомаров доповнив і уточнив відомості, наведені Д.Бантиш-Каменським, вказавши, що козацьке військо, очолюване І.Золотаренком, включало не 2, а 3 полки (Ніжинський, Чернігівський та Стародубський) загальною чисельністю 20 тис. вояків [4]. Микола Іванович першим в історіографії досить детально описав участь українських козаків у військових діях в Білорусі [5]. Українські історики відзначили, що цар був дуже задоволений діями козацького війська, яке показало "своє мистецтво і хоробрість" у боях під Смоленськом [6].

Історики констатували, що в Україну у 1654 р. було направлене царське військо під командуванням севського воєводи А.Бутурліна. Ця рать разом з козаками Б.Хмельницького перебувала на північному заході Гетьманщини в повній бездіяльності. В українській історіографії 40-х років XIX – поч. XX ст. це питання не було висвітлене, причини цієї військової пасивності фактично не з'ясовувались. Щоправда, П.Буцинський звинуватив у бездіяльності Б.Хмельницького. Історик вважав, що гетьман цим паралізував дії царського воєводи, який очолював 25-тисячне військо [7].

На відміну від П.Буцинського, який вбачав у бездіяльності Б.Хмельницького негативний контекст, М.Грушевський пояснював таку поведінку гетьмана політичними мотивами. Маючи царський наказ відкрити навесні 1654 р. військові дії в Україні, щоб з'єднатися з московською армією, яка діяла в Білорусі, він не виконав це розпорядження [8]. Історик при цьому вказував на те, що Б.Хмельницький боявся, що "із спільного походу з московським військом виростуть тільки нові претензії Москви на Україну та українське життя" [9].

Українські історики відзначили, що протягом перших років здійснення нових відносин між Військом Запорозьким та Московською державою виявилися суперечності, які показували відмінність їх політичних позицій. У тій чи іншій мірі на це вказувала більшість дослідників. Д.Бантиш-Каменський переважно пов'язував ці протиріччя з діями Б.Хмельницького. З одного боку, історик писав про "непорушну вірність гетьмана російському престолу", а з іншого – "про діяння його, які перевищували владу, законом йому надану". На думку вченого, особливо це виявилося в міжнародних відносинах [10]. Самостійність гетьмана у зовнішній політиці викликала невдоволення з боку московського царя [11]. Подібним чином висвітлював непорозуміння між гетьманом Війська Запорозького та царським урядом М.Маркевич. При цьому, він вважав, у міжнародних відносинах Б.Хмельницький діяв "як володар незалежний" [12].

М.Костомаров звернув увагу на гострі суперечності, які зберігалися між митрополитом Київським С.Косовим та царською владою. Митрополит заявляв про свою особливу позицію в питанні присяги царю, не дозволяв будувати острог біля Софійського собору, відмовився бути присутнім на урочистому богослужінні на честь російських перемог у Литві [13].

На посилення українсько-російських суперечностей вказували, за свідченням М.Костомарова, представники польського короля, які відвідали гетьмана під Львовом восени 1655 р. Вони помітили, що "не дивлячись на свіжий союз українців з московитами, вже між ними посіялась якась недовіра. Показовим для польських послів було й те, що під час обіду духівник Б.Хмельницького, читаючи молитву, не згадав імені царя. Все ж, на думку історика, гетьман діяв для користі України і для слави царя [14].

На відміну від М.Костомарова, П.Буцинський, описуючи українсько-російські суперечності під Львовом, вказував не на взаємну недовіру, а на "ворожість Хмельницького до Московської держави", яка кидалася всім в очі [15]. За словами харківського історика, ще підступніше за гетьмана діяли його полковники. При цьому були наведені приклади дій полковника Івана Нечая, який в Білорусі діяв з наказу Б.Хмельницького всупереч інтересам Московської держави. Він намагався не допускати в білоруські міста царські війська, а посилав туди козаків [16]. За словами П.Буцинського, І.Нечай силою примушував селян ставати козаками, підмовляв їх на свій бік. У зв'язку з цим історик описав слідство, яке було проведено з приводу дій полковника І.Нечая [17]. П.Буцинський вважав, що слідство "досить ясно показало московському уряду вороже до нього ставлення гетьмана Запорозького Війська".

М.Грушевський першим в українській історіографії зробив спробу проаналізувати це питання з позицій державних інтересів Війська Запорозького та Московського царства. На думку історика, причина українсько-російських суперечностей, які виявилися після укладення Переяславсько-Московського договору, полягала у відмінності їх планів, а отже, політичних інтересів обох сторін. Гетьманський уряд прагнув отримати від Москви допомогу "для визволення України і встановлення нових вільних відносин. Москва ж дивилася на Україну як на нове придбання своє і намагалася панувати в ній за зразком інших провінцій та володінь" [18]. Михайло Сергійович констатував, що Б.Хмельницький швидко відчув "тягар своєї залежності від Москви", яка "сплутала його гру", зашкодила виконанню його планів. Цим історик пояснював "загадкову на перший погляд поведінку" гетьмана після здійснення союзу з Московським царством, коли він став ухилятися від війни, від запланованих царським урядом походів [19]. Вчений звернув увагу на те, що за умов спільної окупації Білорусі козацькими та царськими військами "виник дипломатичний конфлікт... насильницьки вирішений по смерті Хмельницького" [20]. Особливо вказав М.Грушевський на гострі суперечності Б.Хмельницького з царським командуванням, які виникли під час спільного походу в Західну Україну у 1655 р. Присутність царської раті, на думку історика, паралізувала діяльність гетьмана. Він ворогував з командувачем московського війська і був невдоволений тим, що царський уряд хотів ставити в українські міста своїх воєвод. В цілому, історик зробив висновок про негативне ставлення Б.Хмельницького "до військових та завойовницьких планів Москви" [21]. Гетьман "одразу втратив всяку охоту до московської допомоги" [22].

В.Липинський вбачав основу гострих суперечностей у відносинах Війська Запорозького з Московською державою перш за все в питаннях політичного, державного їх розвитку. Історик вважав, що московський уряд присвоїв собі "титули старих Князів Київських", тоді як по праву їх повинен був взяти для себе, "фактичного дідича цих Князів", гетьман Війська Запорозького. На думку вченого, завданням Б.Хмельницького в останні роки його гетьманства було знищення в Україні "в самім зародку державних тенденцій московських", оскільки ці впливи паралізували відродження "цієї традиції в самій Україні". Події показали, що союз, який уклав Богдан Хмельницький з московським царем для визволення всієї України від польського панування, був непридатний для цього, оскільки цар мав намір визволяти українські землі не для Війська Запорозького, а для себе [23]. Наміри московські для українців розкрилися внаслідок царської політики в Білорусі. В.Липинський також звернув увагу на те, який переполох і обурення викликало серед українського православного духовенства те, що у вересні 1654 р. царським указом єпископ білоруський Мстиславсько-Оршансько-Могилівський, який досі Київському митрополиту підлягав, був підпорядкований разом з єпархією Московському патріархату. Тож не дивно, що гетьман Війська Запорозького у спільному поході 1655 р. в Західну Україну відмовився від українських міст, "аби тільки не віддавати їх "на ім'я царське". З цього історик зробив висновок про те, що "емансипація з-під

впливів Москви стала для гетьмана найбільш пекучим питанням" [24].

Українські історики у своїх працях, в яких розглядалися відносини між Військом Запорозьким та Московським царством у перші роки після укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р., звернули особливу увагу на обставини підписання Віленського трактату 1656 р. між Московією та Річчю Посполитою. Цей документ знаменував різкий поворот у зовнішній політиці царського уряду, виявив його дійсне ставлення до України, показав наявність гострих суперечностей у відносинах між Гетьманщиною та Московською державою, викликав посилення недовіри в Україні до її політики.

Д.Бантиш-Каменський висвітлював підписання Віленського договору як наслідок політики польського короля Яна Казимира, який скористався незгодою між російським та шведським монархами, "щоб примиритися з Росією за посередництва Віденського кабінету" [25]. Вчений не характеризував російсько-польську угоду, не давав ніяких оцінок, але він відзначив, що у відповідь на це Богдан Хмельницький, боячись, щоб цар не повернув Україну полякам, наприкінці 1656 р. уклав "дружній оборонний договір" з представниками Семиградського, Молдавського та Волоського князів та кримського хана [26].

М.Костомаров значно ширше розглянув обставини, пов'язані з підписанням Віленської угоди. Розглядаючи причини її укладення, історик вказав на невдоволення царя щодо шведів, а також на активну посередницьку діяльність австрійського посла в Росії Алегретті [27]. Посилаючись на слова українського літописця, вчений вказував на те, що в Україні підписання Віленського договору сприйняли як обіцянку царя "підкорити козаків владі Корони Польської". Б.Хмельницький був дуже невдоволений цим трактатом, оскільки він "паралізував плани козацького гетьмана" [28].

Той не приховував свого обурення політикою царського уряду, який демонстрував у Вільні зневажливе ставлення до Війська Запорозького. М.Костомаров з цього зробив висновок, що для Московської держави цей договір був нерозумним кроком, бо вона "разом позбавляла себе того, що вже було в її руках... Віленський договір здійснив розлад між Москвою та Малоросією... В Малоросії поширилася недовіра до московського уряду" [29]. Микола Іванович різнобічно аналізував це питання, і його думки заслуговують на увагу, але у подачі фактичного матеріалу він допускав прикрі неточності, датуючи укладення Віленського договору то вереснем, то жовтнем 1656 р.

Відмінну від інших українських істориків оцінку Віленського трактату дав П.Буцинський. Він відкинув звинувачення М.Костомарова на адресу московського уряду про те, що той, уклавши перемир'я з Польщею, зашкодив планам Б.Хмельницького визволити український народ, вважаючи таку оцінку політики Московської держави несправедливою. Харківський історик вважав, що сам гетьман через його небажання рішуче діяти проти Польщі змусив царський уряд до замирення з нею [30].

М.Аркас коротко розглянув обставини, пов'язані з укладенням Віленської угоди, зазначив, що політика царського уряду розгнівала гетьмана на його "спільника і зверхника – царя", через що Б.Хмельницький "поклав собі прямувати до свого і без його" [31]. Історик, продовжуючи традицію української історіографії у висвітленні цього питання, пояснював мотивацію невдоволення Війська Запорозького російсько-польським перемир'ям тим, що козаки боялися, щоб внаслідок цього цар не повернув Україну Польщі.

Свій внесок в аналіз цієї проблеми зробила також О.Єфименко. На її думку, російсько-польська угода ясно висвітлювала "егоїзм московської політики" і була "справжнім ударом для Хмельницького" [32]. Дослідниця відкидала думку про те, що царський уряд нібито зрадив Україну Польщі, але в той же час вважала, що внаслідок цих подій Гетьманщина знову "опинилася наодинці з Польщею, як в міру відновлення сил, не поминула б повернути їх для нової боротьби; наодинці з татарами, які тепер в якості ворогів терзали її постійно". Внаслідок цього логічним був для Олександри Яківни пошук Б.Хмельницьким нових політичних комбінацій, які б забезпечили майбутнє України краще, ніж влаштований ним раніше союз з Московською державою [33]. Розглядаючи ці події, О.Єфименко висловила безумовно оригінальні, цікаві думки, які допомагають нам краще осмислити дану проблему, але подібно тому, як і М.Костомаров, вона допустила неточність у датуванні Віленського договору, вказавши серпень 1656 р. В дійсності переговорний процес тривав з серпня, а трактат підписаний був у жовтні 1656 р. [34].

М.Грушевський висвітлював ці події в загальному вигляді в контексті розвитку міжнародних відносин Гетьманщини. На думку вченого, Віленське перемир'я "одразу ж поправило становище Польщі і було дуже неприємне для Хмельницького: він жалівся, що Москва видає Україну полякам, не виконує своїх зобов'язань по відношенню до українців" [35]. За словами історика, гетьман, дякуючи цим подіям, розпізнав дійсні наміри Москви щодо України. Його обурювали московські плани обмежити автономію України [36].

В.Липинський характеризував Віленський трактат у контексті намірів царського уряду розширити володіння Московської держави за рахунок Польщі легким шляхом, "переговорами і торгами з самими поляками, чим піддержуванням проти них війною хоч і "одновірних", але непевних "черкасів". Через це цар поспішив заключити "вигідний для себе, а страшний для України мир з Польщею у Вільні" [37].

Підписання цього договору, який ігнорував інтереси козацької України, викликало вкрай негативну реакцію у Б.Хмельницького. Як відзначав М.Костомаров, саме тоді виникла думка про необхідність "відступити від царя" [38]. До відкритого розриву справа не дійшла, але не випадково саме в цей час, за словами М.Грушевського, провідник козацької держави "став шукати нових опорних точок" у зовнішній політиці, відновивши союз з семигородським князем Ракочієм і вирішуючи питання про українсько-шведський союзний договір проти Польщі [39].

В українській історіографії 40-х років XIX – початку XX ст. велика увага приділялася дослідженню проблем розвитку українсько-російських відносин у перші роки після укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. Історики, з одного боку, вказували на певні позитивні наслідки, які виявилися для Гетьманщини у деяких військово-політичних аспектах. З іншого боку, в історичних працях українських дослідників були розглянуті гострі суперечності у відносинах між Військом Запорозьким і Московською державою, їх вплив на процеси державотворення у козацькій Україні. Особливо негативно історики характеризували наслідки Віленського перемир'я 1656 р. для Гетьманщини. Цілком переконливими є висновки дослідників, що загострення українсько-російських відносин спонукало гетьманський уряд зміцнювати суверенітет козацької держави, шукати нових союзників для завершення Визвольної війни.

Література

1. Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 121.
2. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либідь,1990. – С. 250.
3. Бантыш-Каменский Д.М. История Малой России от водворения словян в сей стране до утверждения гетьманства. – К.: Час, 1993. – С. 210.
4. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – М.: Чарли, 1994. – С. 655.
5. Там само. – С. 656.
6. Там само.
7. Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 194.
8. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – С. 190.
9. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. – К.: МП „Левада". – С. 320.
10. Бантиш-Каменський Д.М. Вказ. праця. – С. 214.
11. Там само. – С. 213.
12. Маркевич М.А. История Малороссии. – Т. 1. – М., 1842. – С. 377.
13. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – С. 660-662.
14. Там само. – С. 691.
15. Буцинський П.М. Вказ. праця. – С. 200.
16. Там само. – С. 201.
17. Там само. – С. 202-203.
18. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. – С. 320.
19. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – С. 190.
20. Там само. – С. 191.
21. Там само.
22. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. –К.: Дніпро, 1997. – С. 320.
23. Липинський В. Україна на переломі. – К.: Дніпро. – С. 189.
24. Там само. – С. 190.
25. Бантиш-Каменський Д.М. Вказ. праця. – С. 213.
26. Там само. – С. 214.
27. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – С. 709; Костомаров Н.И. Царь Алексей Михайлович // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: Мысль, 1991. – С. 507.
28. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – С. 709.
29. Костомаров Н.И. Царь Алексей Михайлович. – С. 507.
30. Буцинський П.М. Вказ. праця. – С. 204.
31. Аркас М.М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1990. – С. 209.
32. Ефименко А.Я. История украинского народа. – С. 250.
33. Там само.
34. Смолій В.А. Віленське перемир'я між Росією і Польщею 1656 // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1987. – С. 89.
35. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. – С. 322.
36. Там само. – С. 323.
37. Липинський В. Україна на переломі. – С. 189.
38. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – С. 710.
39. Грушевський М. Хмельницький і Хмельнищина // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXIII. – С. 26.

Надійшла до редколегії 29.08.2002 р.